

УДК 37.015.31“19/20”:613.42(045)

О. І. ОНИПЧЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент
КЗ “Харківська гуманітарно-педагогічна академія” ХОР

ПРОГРАМИ З ПІДГОТОВКИ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

У статті на основі вивчення досвіду підготовки старшокласників до сімейного життя проаналізовано різноманітні аспекти цієї роботи як складової статеворольової соціалізації через відповідно організоване статеве виховання дітей та підлітків; показано досвід упровадження різноманітних курсів і факультативів з підготовки сім'янина в 60–80-х рр. ХХ ст. та їх наслідки, а також охарактеризовано сучасні курси, засоби, напрями роботи щодо підготовки до шлюбно-сімейних відносин. Практика показала, що вітчизняною педагогічною школою були створені ефективні підходи до підготовки молоді до шлюбу й сім'ї: ознайомлення на уроках і позакласних заняттях з етикою шлюбно-сімейних відносин у соціалістичному суспільстві; формування нетерпимості до статевої розбещеності; формування поважного, турботливого ставлення до жінок; практична підготовка старших школярів до ведення сімейного господарства й виховання дітей, вирішення конфліктних ситуацій тощо.

Ключові слова: підготовка до сімейного життя, програми підготовки, факультативи, етика та психологія сімейного життя, сім'янин.

Складна соціально-економічна ситуація в українському суспільстві негативно впливає на сім'ю як основний соціальний інститут, у якому виховується особистість майбутнього сім'янина, що безпосередньо позначається на статеворольовій соціалізації дітей та підлітків. Формування готовності юнацтва до виконання ролі сім'янина – багатоаспектна проблема, яку пов'язують із статевим дозріванням і соціальною зрілістю особистості.

Для сьогодення характерно багато негативних тенденцій у функціонуванні інституту сім'ї: зниження кількості шлюбів, зростання розлучень, поширення нетрадиційних форм організації співжиття, зменшення народжуваності, поширення ідеї добровільної бездітності – “childfree”; проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; збільшення кількості самотніх людей, які не беруть шлюбу.

Серед впливових агентів статеворольової соціалізації (статевого виховання) завжди була школа. Проте для сучасного стану підготовки учнівської молоді до сімейного життя характерна низка суттєвих недоліків: випускники шкіл мають недостатній рівень статевої поінформованості, не обізнані з питаннями сексуальної культури, не розуміють психологічних особливостей статей, психології інтимних взаємин, небезпеки непланової вагітності тощо [1, с. 1].

Огляд психолого-педагогічної літератури стосовно підготовки молоді до сімейного життя виявив, що це питання найбільш активно досліджували в 60–80-ті рр. ХХ ст., навіть виникла спеціальна галузь науки, яка вичала різноманітні аспекти підготовки сім'янина, – фамілістика.

У 60–80-х рр. ХХ ст. виходять у світ наукові праці з проблем підготовки молоді до шлюбу й подружнього життя (М. Вовчик-Блакитна “Підготовка молоді до сімейного життя” (1984 р.); В. Зацепін “О жизни супружеской” (1978 р.), “Мы и наша семья” (1983 р.), “Семья” (1989 р.), “Молодая семья: Социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы” (1991 р.); І. Гребенніков “Этика и психология семейной жизни” (1986 р.), “Основы семейной жизни” (1991 р.); Л. Панкова “У порога семейной жизни” (1991 р.); А. Харчев “Брак и семья в СССР” (1979 р.); В. Кравець “Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя” (1997 р.)), на сторінках яких автори розкривають питання необхідності створення сім’ї, виконання сімейних та батьківських обов’язків, побудови гармонійної психологічної атмосфери, місця й ролі чоловіка та жінки в шлюбі, особливості статевого життя подружжя, вирішення конфліктних ситуацій тощо.

Вивчення різноманітних заходів з підготовки дітей та підлітків до сімейного життя вказує на необхідність застосування нових засобів сімейного виховання з урахуванням національних традицій, обов’язково враховуючи демографічні, етнопсихологічні, соціально-культурні та інші фактори, адже саме в сім’ї закладається фундамент духовної культури людини.

Встановлено, що моральні погляди народу на виховання й підготовку до сімейного життя безпосередньо пов’язані з релігією, духовно-моральними цінностями, що відображено в народній педагогіці, яка формує поняття й уявлення щодо інституту сім’ї та шлюбу: кохання, дружба, відданість, вірність, обов’язок, честь розвиток моральних почуттів, переконань, норм і правил поведінки. Серед специфічних засобів і методів педагогічного впливу на молодь із метою її моральної підготовки до сімейного життя спілкування, гра, праця, мистецтво, народні традиції; суспільна думка, переконання, заохочення й покарання, приклад. На нашу думку, дієвим засобом впливу є приклад батьків (Сенека “Долог шлях наставлянь. Короток шлях прикладу”).

Мета статті – на основі вивчення досвіду підготовки старшокласників до сімейного життя проаналізувати різноманітні аспекти цієї роботи як складової статевої соціалізації через відповідно організоване статеве виховання дітей та підлітків; показати досвід упровадження різноманітних курсів і факультативів з підготовки сім’янина в 60–80-х рр. ХХ ст. та їх наслідки, а також сучасні курси, засоби, напрями роботи щодо підготовки до шлюбно-сімейних відносин.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що вітчизняна педагогіка й школа у своєму історичному розвитку накопичили значний досвід формування готовності молоді до шлюбу та сім’ї. Ще на початку ХХ ст., а саме у 20–30-х рр., діяльність з підготовки молоді до сімейного життя монополізувалася державою, тому в зазначений період школу вважали провідною ланкою в системі комуністичного виховання, відповідальною

за підготовку випускників до сімейного життя, що активно декларували на з'їздах КПРС і ВЛКСМ, відзначали в постановах партії й уряду [7, с. 156].

Загалом для радянського періоду характерне поєднання сімейної та державної систем виховання дітей, що функціонували в єдиному політичному руслі зі школою, молодіжними організаціями й іншими соціальними інститутами. Обов'язковим компонентом готовності молоді до сімейного життя був високий ступінь прихильності моральним ідеалам соціалізму; уміння ставити суспільні інтереси вище від особистих, сімейних; здатність здійснювати сімейне функціонування відповідно до прийнятих у суспільстві репродуктивних, економічних, виховних і рекреаційних еталонів [7, с. 156].

Підготовка майбутнього сім'янина відбувалася в процесі вивчення споріднених тем, таких як: "Сім'я в соціалістичному суспільстві", "Новий сімейний побут і жінка", "Жінка в радянській художній літературі" з підкресленням ролі сім'ї в підготовці учнів до шлюбно-сімейних відносин. У 1950–1970 рр. практично в усіх школах країни були введені тематичні факультативні курси: "Грамота материнства", "Родинознавство" тощо; створювали гуртки доведення, рукоділля, з догляду за дітьми; організовували "куточки побуту", "куточки жінки". А з 1980-х рр. стали вводити обов'язкові факультативні курси "Тігієнічне і статеве виховання" для учнів 8 класів (1983 р.), а у 1985 н. р. школа почала перехід на новий типовий навчальний план, у якому дисципліна "Етика й психологія сімейного життя" була затверджена як один з основних навчальних предметів у 9–10 класах.

Провідною метою курсу "Етика й психологія сімейного життя" є формування готовності до одруження й виховання майбутніх дітей, шанобливого ставлення до сім'ї, її духовних цінностей. Аналіз структури курсу виявив багатогранність аспектів, які розглядали під час вивчення дисципліни: перший розділ "Психологія особистості" надає учням уявлення про будову особистості, її спрямованість, індивідуальні особливості та здібності. Другий розділ "Особливості міжособистісних відносин юнацтва" розкриває уявлення про психологію міжособистісних відносин, моральні основи взаємин між юнаками й дівчатами, товариство, дружбу та кохання, культуру їх поведінки. Розділ "Шлюб і сім'я" надає визначення поняття "готовність до шлюбу", характеризує основні функції сім'ї, розкриває особливості молоді сім'ї. У розділі "Основні цінності сім'ї" – охарактеризовано духовні й моральні підвалини сім'ї, її трудову атмосферу, бюджет і господарство, естетику побуту. Особливо виокремлено питання про значення психологічного клімату сім'ї, проаналізовано причини виникнення неблагополучних сімей. Завершує курс розділ "Сім'я й діти", присвячений незамінності сім'ї у вихованні дітей, педагогіці запобігання та перевиховання дитячого егоїзму й типовим недолікам сімейного виховання [2].

Методика підготовки школярів до майбутнього сімейного життя, розвиток шлюбно-сімейних відносин, характеристика функцій сім'ї, аспекти готовності до шлюбу та сім'ї досить ґрунтовно розкрито в праці І. Гребеннікова "Основи сімейного життя", яка призначена для роботи над

курсом “Етика та психологія сімейного життя”. Перший розділ “Шлюб та сім’я” розкриває питання історії становлення шлюбно-сімейних відносин (від групового шлюбу до парної сім’ї); особливості й функції сучасної сім’ї; сімейні відносини. Другий розділ “Готовність до шлюбу й сімейного життя” – питання світу дружби та кохання серед юнаків та дівчат, готовність до шлюбу та проблеми молодої сім’ї. Третій розділ – методику підготовки школярів до сімейного життя через питання виховання сім’янина (сутність та основні напрями; підготовка сім’янина у школі) [2].

Варто відзначити вагомий внесок В. Сухомлинського в підготовку молоді до сімейного життя. Він розробив послідовний підхід до виховання дівчинки – дівчини – жінки – матері та хлопчика – юнака – чоловіка – батька, застерігаючи дівчат бути обачливими, не соромитися “перебирати” в пошуках вірного та мужнього супутника життя, а щодо хлопців, то серйозно ставився до питань виховання майбутніх чоловіків, виховуючи поряд із почуттям мужності, патріотизму, вірності обов’язку почуття глибокої поваги до жінки й відповідальності за свої бажання та вчинки: “Поважай дівчину, бережи її гідність, гордість, незалежність. Дівчина, яка пробудила в тебе почуття симпатії, може стати твоєю дружиною, матір’ю твоїх дітей” [9, с. 386; 5, с. 24].

У Павлівській середній школі з 1970–1971 н. р. В. Сухомлинським було заплановано для 8–10 класів проведення факультативного курсу “Кохання. Шлюб. Сім’я”, в якому розглядали різноманітні актуальні аспекти підготовки до сімейного життя: людські почуття і мораль; кохання як духовно-психологічну та морально-естетичну сферу людського життя; кохання – початок шлюбу, сім’ї, батьківства, материнства; обов’язок, вірність та відданість у коханні; кохання й моральні зобов’язання, які це почуття покладає на чоловіка; що означає бути справжнім чоловіком у коханні (для юнака); як досягти того, щоб кохання міцніло з роками подружнього життя; господарські турботи і відповідальність; проблему зради тощо [5].

Питання підготовки до сімейного життя в процесі дорослішання дівчат та хлопців розкрито в спільних працях А. Хріпкової та Д. Колесова “Дівчинка-підліток-дівчина” (1981 р.), “Хлопчик-підліток-юнак” (1982 р.). У них висвітлено питання соматичного та статевого розвитку, зміст і форми статевого виховання, профілактику психосексуальних порушень та шкідливих звичок, особливості психології жіночої статі. У підготовці дівчат відзначимо такі питання в розділі III “Статеве виховання та підготовка до сімейного життя”: особливості психології жіночої статі; зміст і форми статевого виховання; хибні установки дорослих, що заважають правильному статевому вихованню; підготовка до сімейного життя [11; 12].

Дуже цікавий досвід учителя Л. Панкової, яка викладає курс “Етика та психологія сімейного життя” вже понад п’ять років, описаний у праці “У порога сімейного життя” [6]. Книга презентує спроби узагальнити накопичений досвід викладання етики й психології сімейного життя, надає практичні рекомендації, розповідає про практичні прийоми та методи, що

сприяють створенню в класі необхідної емоційної атмосфери, приділяє увагу питанням особистої культури вчителя, надає класифікацію підручників етики і психології сімейного життя. Окремі розділи присвячено батьківському всеобучу (характер та стиль бесіди з батьками, спілкування в сім'ї, сімейні конфлікти, сім'я і праця, сім'я і вільний час) та організації соціологічних опитувань у школі.

Як зазначає авторка, успіх у викладанні етики й психології сімейного життя залежить від багатьох факторів, такі як: час і місце проведення занять – клас, хол, кабінет; його оздоблення – колір штор, стін, квіти; характер попередніх занять; можливість використовувати технічні засоби, особливо музику; статево-віковий склад класу (кого більше, дівчинок або хлопчиків). Але найголовніше – особистість учителя етики й психології сімейного життя, спосіб його життя мають першочергове значення у викладанні предмета, особливо в маленькому місті, де його особисте життя в усіх на очах. Тут важливі основні моменти: вік, освіта, життєвий досвід (формально-сімейний статус), світогляд, рівень культури, схильність до психологічного спостереження. Крім того, система цінностей учителя, а найголовніше – широка ерудиція, інтелігентність.

Отже, на основі соціологічного аналізу чітко вимальовується соціально-моральний портрет учителя етики й психології сімейного життя. Це заміжня жінка у віці 30–35 років із двома дітьми, з 10–15-річним стажем роботи в школі. Крім етики, вона веде основний предмет гуманітарного циклу, головним чином мову й літературу. Вона задоволена своїм партнером у шлюбі, упевнена, що може самостійно вирішити сімейний конфлікт, використовує на уроках твори художньої літератури, як класичної, так і сучасної, кіно, біографії й факти з життя чудових людей, впевнена в необхідності самого предмету в середній школі й перспективах його подальшого розвитку [6, с. 9].

Зауважимо, що науково-популярна література періоду 80–90-х рр. ХХ ст. з проблем підготовки учнівської молоді до сімейного життя не розкривала психосексуального аспекту, що значно послаблювало її виховний потенціал.

На сьогодні відбулися значні трансформації в ціннісних орієнтаціях молоді, її освіті, зайнятості, здоров'ї, дозвіллі, соціальній активності тощо. Тому, звертаючись до вищеназваних джерел, потрібно спиратися на ідеї, які є затребуваними в сучасному суспільстві, дозволяючи зберігати найдавніший соціальний інститут – сім'ю [10].

Зараз у навчальних закладах відсутній спеціальний курс, спрямований на виховання культури відносин статей, підготовку дітей і підлітків (школярів) до взяття шлюбу та створення сім'ї, затверджений Міністерством освіти та науки України. Проте в навчальних закладах викладають курси “Етика”, “Основи здоров'я”, які опосередковано висвітлюють важливі питання для майбутнього сімейного життя [10, с. 121].

Значний потенціал у такій ситуації мають тренінгові заняття, які дають змогу, спираючись на активність старшокласників, комплексно розглянути різні актуальні питання шлюбу та сім'ї.

У сучасному українському науковому просторі проблему підготовки учнівської молоді до сімейного життя вивчає багато науковців.

Досить змістовно проблему підготовки учнівської молоді до сімейного життя розглянуто В. Кравцем у працях: “Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя”, “Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства”, “Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді”, “Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості” тощо.

Авторська модель підготовки учнівської молоді до сімейного життя (виховання сім'янина) передбачала комплексну взаємодію учнів з батьками, учителями, шкільними психологами, однолітками, враховуючи в процесі навчання виховний потенціал шкільної програми, міжпредметні зв'язки: уроки української та світової літератури, історії України та всесвітньої історії, правознавства, біології, географії, музики, образотворчого мистецтва, фізичної культури, трудового навчання тощо.

Серед запропонованих В. Кравцем форм і методів у новому навчальному курсі “Психологія сімейного життя” слід відзначити рольові ігри, розв'язання етичних і психолого-педагогічних завдань, психологічні практики самовиховання, тренінги, а в процесі позаурочної роботи зі школярами – такі форми та методи, як зустрічі з молодими подружніми парами та подружніми партнерами зі стажем, спільне проведення вільного часу у неформальних групах, ігровий тренінг, що свідчить про комплексний підхід до вивчення проблеми підготовки учнівської молоді до сімейного життя, вдало поєднуючи теорію та практику.

Особливостям сім'ї як малої соціальної групи присвячений навчальний посібник “Етика та психологія сімейних стосунків” (автори В. Токась, О. Плиска, Я. Фруктова), де висвітлено питання сімейних ролей, етапів формування подружньої пари, кохання, стабільності сімейних відносин, шлюбної адаптації, фаз сімейного життя, психологічного клімату сім'ї, родинного виховання.

Серед нових посібників щодо різноманітних аспектів підготовки дітей та підлітків до сімейного життя варто назвати колективне видання “Сімейні цінності” – практико-орієнтований посібник до навчальної програми “Сімейні цінності” (автори Л. Канішевська, Т. Кравченко, О. Мельник) 2014 р., в якому розглянуто моделі та цінності сім'ї в різних культурах і релігіях, правові питання шлюбу та сім'ї, питання сімейних взаємин, проблеми ранніх шлюбів та підготовки молоді до сімейного життя, питання сімейних цінностей і цінностей української сім'ї, а також надані методики визначення правової готовності старшокласників до сімейного життя та методики тактики та стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Для підготовки старшокласників до сімейного життя дієвим засобом є тренінгові заняття, у зв'язку із цим варті уваги тренінгові заняття, запропоновані Г. Хархан: “Я і ти: від дружби до сім'ї”. Їх мета полягає у формуванні в старшокласників адекватних уявлень про сімейне життя та моделі поведінки майбутнього сім'янина. Перелік занять показує наочно різноманітні проблеми, які в майбутньому необхідно вирішувати молоді в подружньому житті: 1) “Я – особистість”, 2) “Дружба”; 3) “Закоханість”; 4) “Кохання”; 5) “Я і моє репродуктивне та сексуальне здоров'я”; 6) “Я і мій майбутній шлюб”; 7) “Я і моя майбутня сім'я”; 8) “Я і можливі сімейні конфлікти”; 9) “Я і моє домашнє господарство”; 10) “Я і мої майбутні діти” [10].

Також варто відзначити підготовку до сімейного життя вихованців шкіл-інтернатів та допоміжних шкіл.

Висновки. Одним з основних завдань суспільства є підготовка молоді до створення повноцінної сім'ї. Вона повинна ґрунтуватися на системі знань, умінь і навичок, здобутих за час навчання в загальноосвітній школі.

Практика показала, що вітчизняною педагогічною школою були створені ефективні підходи до підготовки молоді до шлюбу й сім'ї: ознайомлення на уроках і позакласних заняттях з етикою шлюбно-сімейних відносин у соціалістичному суспільстві; статева освіта молоді із залученням до цієї роботи лікарів, батьків учнів і громадськості, формування нетерпимості до статевої розбещеності; формування поважного, турботливого ставлення до жінок; практична підготовка старших школярів до ведення сімейного господарства й виховання дітей, уміння вирішувати конфліктні ситуації тощо.

Список використаної літератури

1. Главацька О. Проблема підготовки майбутніх учителів до статевого виховання учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2000. 18 с.
2. Гребенников И. Основы семейной жизни : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Москва, 1991. 151 с.
3. Зимина А. И. Теория нравственной подготовки старших школьников к созданию семьи в отечественной педагогике 60–80-х годов XX века : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Пятигорск, 2005. 168 с.
4. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 1997. 386 с.
5. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30 років XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2009. 198 с.
6. Панкова Л. У порога семейной жизни : книга для учителей. Москва, 1991. 144 с.
7. Семина М. Подготовка молодежи к браку и семье в советской и постсоветской России. *Вопросы современной науки и практики*. 2011. № 3 (34). С. 156–165.
8. Сімейні цінності : практико-орієнтований посібник до навчальної програми “Сімейні цінності” (9 годин) для 8–9-х класів / О. Мельник, Т. Кравченко, Л. Канишевська, І. Білоцерківець. Івано-Франківськ, 2014. 136 с.
9. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину : тв. в 5 т. Київ, 1976. 149 с.
10. Хархан Г. Підготовка старшокласників до сімейного життя : тренінги / упоряд. В. Снігульська. Київ, 2015. 136 с.
11. Хрипкова А., Колесов Д. Мальчик – подросток – юноша : пособие для учителей. Москва, 1982. 207 с.
12. Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. Девочка – подросток – девушка : пособие для учителей. Москва : Просвещение, 1981. 128 с.

13. Этика и психология семейной жизни: проб. пособие для учителя / И. Гребенников, И. Дубровина, Г. Разумихина и др. ; под ред. И. Гребенникова. Москва, 1984. 256 с.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2017.

Онипченко О. И. Программы по подготовке детей и подростков к семейной жизни: прошлое и настоящее

В статье на основе изучения опыта подготовки старшеклассников к семейной жизни проанализированы разные аспекты этой работы как составляющей полоролевой социализации и соответственно организованное половое воспитание детей и подростков; показан опыт внедрения разных курсов и факультативов по подготовке семьянина в 80-х гг. XX в. и их последствия, а также охарактеризованы современные курсы, средства, направления работы по подготовке к брачно-семейным отношениям. Практика показала, что отечественной педагогической школой были созданы эффективные подходы по подготовке молодежи к браку и семье: ознакомление на уроках и внеклассных занятиях с этикой брачно-семейных отношений в социалистическом обществе; формирование нетерпимости к половой распущенности; формирование уважительного, заботливого отношения к женщинам; практическая подготовка старших школьников к ведению семейного хозяйства и воспитанию детей, решению конфликтных ситуаций и т.п.

Ключевые слова: подготовка к семейной жизни, программы подготовки, факультативы, этика и психология семейной жизни, семьянин.

Onypchenko O. Programs for Preparing Children and Adolescents for Family Life: Past and Present

In the sphere of family relations, negative trends began to occur, such as: a decrease in the number of marriages, the spread of unconventional forms of hostel organization, a decrease in the birth rate, an increase in divorce; increase in the number of incomplete families and children born out of wedlock; increase in the average age of marriage; spreading the idea of voluntary childlessness – “child free”; accommodation of married couples without official stamped marriage registration; an increase in the number of single people who do not intend to get married.

V. Sukhomlinsky made a great contribution to the theory and practice of preparing children and adolescents for the family life through appropriately organized sex education, including the following main features of the internal and external culture of family-marriage relations as the beauty of it. The responsibility of each of the spouses for their destiny children, for everyone's happiness, delicacy, tenderness and solicitude in marital relations, which was reflected during the elective course for grades 8–10 “Love. Marriage. Family” (introduction in 1970–1971s).

The work on preparing of the youth for marriage and creation of the family reached a special height in the 80s. XX century: in 1983 obligatory elective courses “Hygienic and sex education” for pupils of 8 grades and “Ethics and psychology of family life” for 9–10 grades are introduced.

As practice has shown, the introduction of these courses has not received the proper result. Analysis of the reasons for the ineffectiveness of the introduction of the courses showed that in many cases a formal approach was observed. In addition, the lack of specialists affected, for teachers were often admitted to teaching, in particular young teachers who did not have the proper experience working with adolescents in this field, did not have their own experience of family life or the corresponding authority among students for teaching this discipline.

Key words: preparation for family life, training programs, electives, ethics and psychology of family life, family man.